

Oheň, požáry a žhářství v době vikinské

Sigtrygg, [Marobud](#)

Tématika ohně mi vždy byla velmi blízká. Již od mládí jsem rád usedal k ohni a hleděl do jeho nebezpečně krásných plamenů, které dokáží stejně dobře pomoci jako ublížit. Starý Seveřan, který by mne spatřil, by mohl nabýt dojmu, že jsem *kolbítr*¹, „uhlohryz“, jak se staroseversky označoval pasivní mládenec trávící věčnost u ohně. Na základě své fascinace jsem sepsal tento článek, který je pravděpodobně vyvrcholením mého zájmu o tento živel.

Mimo plamen samotný mne uchvacuje také starý způsob vykresání ohně, který, ač je založen na stejném principu jako dnešní zapalovače, vyžaduje více času a dovedností než jen zmačknutí nebo škrtnutí. Díky tomu měl oheň mnohem hlubší symboliku než má dnes.

„*Oheň je dobrý sluha, ale špatný pán,*“ praví známé české přísloví. Ačkoli analogické staroseverské přísloví dochované nemáme, pokusím se následujícím článkem poukázat na jeho nadčasovost a možnost uplatnění i na staroseverské poměry, protože povaha požárů a citů s nimi spojených se v průběhu času nemění.

Na závěr úvodu bych chtěl říci, že tento článek věnuji Holmfastovi a Arnfastovi, kteří podle runového kamene z Altuny (U 1161) uhořeli v domě.

Oheň – rozdělování a běžné použití

„*Kdo je samotný, z kamene stvořen,
co v popeli krbu klímbá?
Bez otce a matky baží po jasu,
tam stráví celé své žití?
Promysli hádanku, Heiðreku králi!
,To je oheň skrytý v krbu a vykresaný křesadlem,' řekl král.*“²

V současné době si stěží dokážeme představit obtíže spojené s rozdělováním ohně, kterými procházeli pradávni lidé. Zatímco dnes potřebujeme pouze zápalky nebo zapalovač, v minulosti byla třeba obsáhlejší výbava – zejména křesadlo s křesacím kamenem (pazourek či křemen). Součástí výbavy byl také troud, nejčastěji vyráběný z dřevokazných hub, možná též z práchna. Takový arzenál nosil běžně každý muž v brašně na opasku.

Oheň měl ve staroseverské mentalitě blízký vztah k ostatním živlům – vzniká z kamene, přiživuje jej vítr a voda jej hasí. Možná proto je dáván do souvislosti s mořem, přičemž je označován jako jeho příbuzný (*niðr sævar*), zatímco vítr je popsán jako bratr moře (*bróður vidda*).³ To přinejmenším naznačuje, že mezi živly byla určitá hierarchie či jiná forma spojistosti.

1 Všechny staroseverské výrazy cituji ze standardizovaného slovníku *Cleaby – Vigfússon* 1874.

2 *Sága o Hervaře* 9, sloka 22 (str. 127).

3 *Niðr sævar: Výchyt Ynglingů* 4 (Jónsson 1912. str. 4); *Bróður vidda: Skallagrímur Kveldúlfsson: Lausavisa* 2 (Jónsson 1912. str. 27).

Oheň je nástroj, který lze použít ke konstruktivním i destruktivním účinkům. Na jednu stranu jde o neocenitelného pomocníka, díky kterému vzniká civilizovaná společnost – sloužil k přípravě pokrmu, výrobě zbraní, šperků, dřevěného uhlí atd. Víme, že oheň figuroval i v některých rituálech spojených s objevováním a kolonizací nového území.⁴ Oheň se tak stává symbolem řádu, spokojeného domova a pohostinnosti. Ohniště bylo samotným centrem síně, kolem kterého se sdružovali lidé.⁵ „*Oheň a slunce jsou nejdražší dary*“, praví se v jedné strofě Výroků Vysokého, zatímco v jiné se praví „*před nemocí chrání oheň*“.⁶ Ale co v momentě, kdy je oheň zneužit jako zbraň a stává se sám „nemocí“?

Negativní vnímání ohně – požáry a žhářství

„*Oheň se od ohně chytá,
jiskra vzbuzuje jiskru.*“⁷

Zmínky o požárech můžeme čerpat jak ze skaldské poezie, tak ze ságové literatury, přičemž oba typy písemných pramenů se skvěle doplňují. Poezie, která poskytuje kenningy ohně a příležitostně i popisuje akty žhářství, oheň v negativních spojeních označuje jako zloděje, vlka, zkázu, nepřítele, zármutek, nemoc či vraha lidí, dřeva, síní a svatyní. Jazykovými prostředky umožňuje vyjádřit lidskou lítost, kterou bychom v ságách hledali jen stěží. A lítost je to pochopitelná, zvláště pokud si uvědomíme, jak důležitou úlohu hrál domov v životě starého Seveřana. Domov byl mikrokosmem oddělujícím důvěrně známé od naprosto cizího; dům byl konstantou procházející dějinami rodu. Jakýkoli zásah do domu se rovnal zásahu nejen do přítomnosti, ale i do minulosti a budoucnosti. Proto zkáza domu a jeho obyvatel vyvolávala silné emoce.

Díky konstrukci staroseverských síní nebylo jednoduché, aby se oheň samovolně rozšířil a způsobil požár. To však neznamená, že k tomu nemohlo dojít, ale tendence zaznamenávat pouze významné politické události omezuje naše bádání. V *Sáze o Njálovi* se například hovoří o žhářství, které mělo být zamaskované jako samovolný požár: „*Otkel přijal zprávu s klidem a pravil, že oheň povstal asi tím, že ke stavení přiléhala kuchyň. Téhož mínění byli i ostatní.*“⁸. Proto můžeme předpokládat, že podobné požáry nebyly vzácné. Menší ohně, které byly zjištěny včas, byly hašeny jakoukoli dostupnou kapalinou – např. vodou či syrovátkou.⁹

Nicméně velká část zmíněných požárů je založena záměrně. Žhářství z pramenů vyvstává

4 *Starý – Kozák*, 2010, str. 53.

5 Naprosto výmluvně o společenské funkci ohně hovoří *Výčet Ynglingů* v kenninzích na dům ve slokách 4 („koráb ohniště“) a 24 („lod' jiskry“).

6 *Výroky Vysokého* 68 a 137.

7 *Výroky Vysokého* 57.

8 *Sága o Njálovi* 48.

9 *Sága o Njálovi* 129.

nejen jako akt nepřátelství, ale často také jako projev pomsty.¹⁰ Názory na adekvátnost takového aktu se lišily – od morálního odsouzení nečestného člověka a udělení negativního příjmi¹¹, přes psanectví aktéra až po okamžité zabití. Stejně různorodé bylo i postavení žhářů, které variovalo mezi obyčejnými sedláky, kteří poslali své otroky založit oheň s příslibem propuštění, náčelníky disponujícími větším ozbrojeným oddílem a bojovou aristokracií, která využívala upálení význačných osobností jakožto alternativu bitvy k prosazení svých politických zájmů.¹² O žhářství ve Skandinávii slyšíme od prehistorického období (cca 6. století) až po vrcholný středověk (12. století), což spolu s rozšířením od Švédska po Island naznačuje, že šlo o oblíbenou praktiku pohanských i křesťanských elit. A to nejen mužů, ale ojedinele také žen.¹³

V každém případě se žhářství odehrávalo pod rouškou noci, když obyvatelé hospodářství spali a možnost obrany byla minimální. Dobrá znalost usedlosti byla klíčová, protože přepad musel proběhnout co možná nejrychleji. Nepsaným pravidlem každého takového útoku bylo neprostopupné obklíčení budovy pro případ útěku obyvatel. Cílem takového útoku však nebyl primárně dům, ale jeho obyvatelé – resp. bojeschopní muži, kteří se vůči útočníkům provinili. Tak bylo vypálení domu označováno jako *húsbrenna* nebo *húsbruni*, zatímco upálení lidí v domě jako *brenna inni* („upálení uvnitř“).

Po obklíčení byly vnější zdi domu obstaveny dřevem či jiným hořlavým materiálem. Před samotným zapálením nastávalo období dialogu, kdy se vyjednávaly podmínky smíru a ženám, dětem a čeledi umožňován volný odchod. *Sága o Njálovi* líčí zneužití této milosti, když se Helgi Njálsson převlékl za ženu a neúspěšně se pokoušel zachránit.¹⁴ Nutno však poznamenat, že muži dobrovolně nechtěli opustit domov, aby nemuseli žít v hanbě. Mužské jednání se naopak projevovalo přijmutím svého osudu nebo pokusem o obranu. Reakce tak byla různá – někteří, jako v případě Þórólfa Kveldúlfssona, se například chopili zbraní, pomocí trámu probourali zeď stavení a došlo k boji.¹⁵ Legendární král Ingjald se před zapálením síně opil, protože „*usoudil, že k boji [...] nemá sdostatek sil*“.¹⁶ A Njál ze *Ságy o Njálovi* se při útoku rozhodl jít spát.¹⁷

Po zapálení bylo vzplanutí celého domu jen otázkou minut. V *Sáze o Njálovi* žháři zapalují oheň nejprve přede dveřmi, ale když se obráncům podaří jej uhasit, vrhají pak otepi suchého plevele do podkroví.¹⁸ Dveře musely být zabarikádované zvenčí, protože v každém detailnějším popisu bojovníci utíkají provizorně vytvořeným vchodem anebo střechou. Třebaže útěk byl potupný a

10 Viz *Sága o Ynglinzích* 43.

11 Švédský král Anund Jákob (1022 – 1050) získal díky upalování svých politických odpůrců příjmi „Palič uhlí“ (*kolbrenna*).

12 Máme však také zprávy o vypálení statku vzbouřenými otroky (*Kniha o záboru země* 97; verze *Hauksbók*)

13 *Sága o Óláfu Tryggvasonovi* 48.

14 *Sága o Njálovi* 129.

15 *Sága o Egilu Skallagrímssonovi* 22

16 *Sága o Ynglinzích* 40.

17 *Sága o Njálovi* 129.

18 *Ibid.*

téměř nemožný, víme o mužích, kterým se útěk podařil – např. Kárimu Sǫlmundarsonovi ze *Ságy o Njálovi*, který unikl s ohořelými vlasy a oblečením.¹⁹ Nutno poznamenat, že Kári svého útěku zpětně litoval a později se pomstil za smrt přátel.

Další případy žhářství jsou reprezentovány ničením svatyní a kostelů během christianizace. Vypalování svatostánků máme doloženo zejména z 10. století z Norska, ale také z jiných koutů Skandinávie. Chceme-li pochopit důvody tohoto žhářství, které bychom mohli s nadsázkou označit za náboženskou válku, musíme zjistit, jakou roli hrála svatyně v životě pohanského obyvatelstva. Svatyně (*hof*), které byly pod Þórovou ochranou, se rozkládaly na vymezeném posvátném území (*vé*), na které bylo zakázáno chodit se zbraní. Zabití či jakékoli projevy násilí na posvátném území byly nemilosrdně trestány psanectvím. Ve svatyních se odehrávaly nejdůležitější součásti pohanského kultu – obětování (*blót*). Jelikož v krajině zaujímaly centrální postavení, byly vhodné ke shromažďování lidí.

Staroseverská společnost byla nábožensky konzervativní a chovala v nesmírné úctě víru předků. Návštěva svatyně a obětování přispívalo k dodržování starého zvyku a dobrého mravu, který byl naopak jakýmkoli zásahem porušen. A jak dokazuje *Sága o Hákonovi Dobrém*, mohlo se jednat i o zásah menšího významu – král Hákon s sebou do Norska přivezl kněze, kterým se za jejich misionářskou činnost norští předáci odměnili smrtí a vypálením tří kostelů.²⁰ Totéž nasvědčuje i *Sága o lidech z Gotlandu*, podle níž obyvatelé vnímali kostel jako narušení posvátnosti místa a spálili jej.²¹ Diametrálně odlišné je v tomto ohledu nechvalně známé vypalování kostelů a klášterů na evropském pobřeží, kterého se dopouštěli vikinští nájezdníci.

Christianizace skandinávských zemí byla úzce vázaná na osobu panovníka, který křesťanství prosazoval povětšinou nenásilným způsobem. Králové si však byli vědomi důležitosti svatyní, které organizovaly náboženský život starých Seveřanů. Zničení svatyně sledovalo zcela pragmatický cíl, mezi jehož hlavní body patřilo ukořistění drahocenností, odstranění náboženské organizace (vypálením svatyně a zabitím pohanských kněží) a získání vhodných pozic pro stavbu kostelů (již jsme řekli, že svatyně stály na výhodných místech, a proto není divu, že kostely často svatyně nahrazovaly). Na takové jednání sedláci odpověděli buď přijetím křtu, nebo vojenským útokem, resp. smířením anebo pomstou. Někteří se rovněž domnívali, že muž, který spálí svatyni, „*bude vyloučen z valhally a nikdy do ní nevstoupí.*“²²

Mezi další případy úmyslně založeného ohně můžeme jmenovat kupř. pálení lodí. Pod tím si můžeme představovat jak kremační obřad, při němž oheň spojuje dva světy, tak nerituální zničení cizí lodí. Z výrazů jako *skógarbrenna* můžeme dále usuzovat, že docházelo k lesním požárům.

19 *Sága o Njálovi* 129.

20 *Sága o Hákonovi Dobrém* 19.

21 *Sága o lidech z Gotlandu* 3.

22 *Sága o Njálovi* 88.

Závěr

Oheň patří k nejvýznamnějším živlům staroseverské mytologie. Existoval již na samotném prvopočátku, když ještě nebyl stvořen svět. Byl naplněn potenciální energií, kterou se bohové naučili ovládat. Aktem „naučení“ oheň získal kladný a záporný aspekt. Nejen, že díky ohni vzniká první mytologický organismus, ale také dochází ke zkulturnění světa. Jeho využívání při zpracování železa bylo chápáno jako jeden z dílčích rozdílů mezi lidmi a obry. Zdá se, že obři, kteří nejsou dvakrát kladnými postavami staroseverské mytologie, již z hloubi své podstaty nedokáží ovládat tvořivý aspekt ohně, který je vyhrazen pouze bohům a lidem.²³ Je to také oheň, který v mytologii přivodí světu zkázu, aby se navrátil do svého původního, nespoutaného stavu plné potenciální energie. Jedná se o kosmologickou alegorii na pozemské užívání ohně, který má schopnost tvořit i ničit. Oheň se lidských rukou mění v nástroj či zbraň. Může sloužit k uspokojení lidských tužeb, ale také může vnést do lidského nitra nesmírnou bolest. Nesmíme však vinit oheň – ten je neutrální, dokud se jej člověk nerozhodne použít k dobrým či špatným účelům. Člověk a jeho záměr se tak stává jediným rozhodujícím elementem.

Kdybych měl staroseverské vidění ohně přirovnat k něčemu modernímu, nejspíše bych zvolil využívání jaderné energie. V obou případech lze totiž najít mnoho paralel. Jak oheň spalující dřevo či dřevěné uhlí, tak jádro byly a jsou v obou lidských etapách považovány za nejsilnější zdroj energie. Oheň i radioaktivita se v přírodě vyskytují zcela přirozeně v poměrně neutrální podobě.²⁴ A oboje lze umělým zásahem využít k tvořícím či destruktivním účinkům. V obou případech opět záleží pouze na lidském záměru. Nezbyvá nám proto nic jiného než doufat, že reálný svět, v němž žijeme, nebude zničen podobně jako svět starých Seveřanů objevy, kterým jsme dali smysl tím, že jsme se naučili je využívat.

23 Oheň je spojován hlavně s ohnivými obry z Múspelu; právě ti mají svět zničit. Stejně tak obr Þjazi je v básni *Podzim* vyobrazen jako ten, který ovládá oheň v neprospěch bohů. A jistou spojitost by mohl mít výjev na čelní straně výhně z dánského Snaptunu, na které je vyobrazen Loki se sešitými rty (zkrocení?), což je odkaz na eddický příběh.

24 Musím však podotknout, že oheň vzniklý bez zavinění člověka byl někdy také vnímán negativně, například při sopečné erupci na Islandu, která byla označována jako „zemní oheň“ (*jarð-eldr*) a která ojediněle ničila stavení.

Bibliografie

- CLEASBY, Richard; VIGFÚSSON, Gudbrand. *An Icelandic-English dictionary*. Toronto: University of Toronto, 1874.
- JÓNSSON, Finnur (ed.). *Den norsk-islandske skjaldedigtning : Andet bind B2 Rettet Tekst*. København & Kristiania : Gyldendal, 1912.
- STARÝ, Jiří – KOZÁK, Jan. Hranice světů. Staroseverský Midgard a Útgard ve strukturalistických a poststrukturalistických interpretacích. In *Religio. Revue pro religionistiku*, 18 (2010), s. 31 – 58.
- Kniha o záboru země – Landnámabók I-III: Hauksbók, Sturlubók, Melabók*. Ed. Finnur Jónsson. København: Thieles bogtrykkeri, 1900.
- Sága o Egilu Skallagrímssonovi – Saga o Egilovi, synu Skallagrímově*. Přel. Karel Vrátný, Praha: Kuncíř, 1926.
- Sága o Hervaře*. Přel. Jan Kozák jr. Praha: Herrmann & synové, 2008.
- Sága o lidech z Gotlandu = Guta saga: The History of the Gotlanders*. Christine Peel (ed). Viking Society for Northern Research XII. London 1999.
- Sága o Njálovi*. Přel. Ladislav Heger. In: *Staroislandské ságy*. Praha: SNKLU, 1965.
- STURLUSON, Snorri. *Sága o Hákonovi Dobrém* [Saga Hákonar góða], ed. Nils Lider, H.A.Haggson. In: *Heimskringla Snorra Sturlusonar I*. Uppsala : W. Schultz, 1870.
- STURLUSON, Snorri. *Sága o Óláfu Tryggvasonovi* [Saga Ólafs Tryggvasonar], ed. Nils Lider, H.A.Haggson. In: *Heimskringla Snorra Sturlusonar I*. Uppsala : W. Schultz, 1870.
- STURLUSON, Snorri. *Sága o Ynglinzich* [Ynglinga saga], ed. Nils Lider, H.A.Haggson. In: *Heimskringla Snorra Sturlusonar I*. Uppsala : W. Schultz, 1870. Český překlad in: *Edda a Sága o Ynglinzich*. Přel. Helena Kadečková. Praha : Argo, 2003.
- Výroky Vysokého* (Hávamál). In: *Edda. Die Lieder des Codex Regius nebst verwandten Denkmälern*. Ed. Gustav Neckel. Zweite durchgesehene Auflage I–II. Heidelberg: Carl Winter, 1927–36. Český překlad in: *Edda*. Přel. Ladislav Heger. Praha : SNKLU, 1962.
- Výčet Ynglingů* (Ynglingatal), *Pozdim* (Haustlǫng), *Skallagrímur Kveldúlfsson: Lausavísur*. In. JÓNSSON, Finnur (ed.). *Den norsk-islandske skjaldedigtning*, 1912.